

PRZEMYSŁAW DEC

KOLEKCJA LISTÓW RODZINNYCH Z HERMOPOLIS I PAPIRUSY Z ELEFANTYNY. PRZEKŁAD I KOMENTARZ¹.

1. ODNALEZIENIE RĘKOPISÓW ARAMEJSKICH

Na przełomie XIX i XX wieku w Górnym Egipcie znaleziono około 175 papirusów w języku aramejskim oraz liczne ostrakony w inskrypcjami w języku egipskim i greckim. Największa kolekcja licząca ok. 160 tekstów pochodziła z Elefantyny, wyspy znajdującej się obecnie na obszarze administracyjnym Asuanu, położonym około 700 km na południe od Kairu. Zdecydowanie mniej papirusów aramejskich odnaleziono w 1946 r. w Hermopolis w pobliżu dzisiejszego Malawi², około 300 km na południe od Kairu, w połowie drogi do Asuanu. Łącznie w okresie od 1893 do 1945 r. w ruinach starożytnych osiedli nad Nilem zebrano nieco ponad 200 tekstów, z których zdecydowana większość związana jest ze społecznością żydowską, która zamieszkiwała Egipt od VII p.n.e.

Niniejsza dokumentacja dostarczyła cennych informacji na temat społeczności żydowskiej w Egipcie w okresie perskim przypadającym na czasy Ezdrasza i Nehemiasza, czyli okres powygnaniowy. Wspólnoty żydowskie znad Nilu były

¹ Artykuł jest częścią kompletnego przekładu papirusów aramejskich z Elefantyny i Hermopolis, który ma się ukazać na przełomie 2018/2019 r. w Krakowie.

² B. Porten, J.C. Greenfield, „The Aramaic Papyri from Hermopolis“, ZAW 80 (1968), 216-231.

już wcześniej znane archeologom, ale dopiero odczytanie papirusów z Elefantyny i Hermopolis dało pełniejszy obraz ich życia dostarczając szczegółowe informacje na temat używanego przez nich kalendarza³. Szczególnie interesujące były one dla historyków porównujących chronologię biblijną z chronologią egipską z przełomu VI-V w. p.n.e. Dla archeologów ważne okazały się pozostałości po osadnictwie żydowskim nad Nilem, ruiny domów czy ewentualne miejsca kultu, o których literatura z Elefantyny bardzo często wspomina. Inni badacze (religioznawcy, kulturoznawcy, filolodzy) uzyskali natomiast możliwość wglądu w literaturę opisującą takie zwyczaje religijne, jak obchodzenie Pesach według prawa i rytu odbiegającego od tego, który znajduje się w Wj 12 i innych tekstach prawnych Pięcioksięgu. Ponadto pośród tych papirusów znajdują się oficjalne dokumenty dotyczące zawieranych małżeństw, sprzedaży nieruchomości, umów handlowych, dekretów rządowych i uwolnienia niewolników, a nawet fragmenty utworów literackich. Teksty te mają również ogromne znaczenie dla lepszego zrozumienia języka aramejskiego, oficjalnego języka imperium Persów, ponieważ stanowiły największą liczbę dokumentów aramejskich z czasów przedchrześcijańskich.

2. OSADNICTWO ŻYDOWSKIE W EGIPCIE

Dokładna data przybycia grupy Żydów do Górnego Egiptu, w tym do Hermopolis i na Elefantynę, jest cały czas kwestią sporną. Jak wynika z treści niektórych listów, część żydowskich rodzin mieszkała również w Luksorze znajdującym się 300 km na płdnie od Hermopolis i 175 km na północ od Asuanu.

Jedni uważają, że osadnictwo żydowskie zaczęło się jeszcze w pierwszej połowie VII p.n.e. za rządów króla Judy Manassesesa, który wysłał do Egiptu w ramach umowy międzynarodowej garnizon wojskowy mający pilnować porządku w środkowej części Nilu. Inni odrzucają ten pogląd i uważają, że Żydzi pojawili się w środkowym Egipcie dopiero w okresie wygnaniowym, czyli po 538 p.n.e. Za tą drugą hipotezą przemawia datowanie większości papirusów najwcześniej na koniec drugiej połowy VI p.n.e. Badacze są zdania, że osadnictwo na Elefantynie powstało wraz z najazdem Kambizesa II, króla Persji, który w 525 p.n.e. rozpoczął wyprawę przeciw Egiptowi. Pokonał faraona Psametycha III z dynastii

³ S. Stern, „The Babylonian Calendar at Elephantine”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 130 (2000), 159-171.

saickiej w bitwie pod Peluzjum i zdobył główne miasta Egiptu: Memfis i Teby, a następnie ogłosił się faraonem⁴.

Według najnowszych badań dominuje przekonanie, że osadnicy, którzy pozostawili po sobie tak wiele źródeł pisanych w języku aramejskim, pochodzili z różnych terenów Imperium Perskiego. Ze względu na zróżnicowane świadectwa onomastyczne wylicza się Judejczyków, Aramejczyków, Babilończyków, Medów, Persów, a nawet Baktryjczyków z północnej części dzisiejszego Afganistanu⁵. Wszyscy posługiwali się językiem aramejskim. Żydzi pochodzący z Judei mogli więc być jedną z grup etnicznych i kulturowych zamieszkujących wybrzeża Nilu. Tłumaczyłoby obecność tytułu elementów nieżydowskich w tekstach religijnych. Dlatego nie można z całą pewnością założyć, że osoby wymieniane w listach były pochodzenia żydowskiego.

3. LISTY Z HERMOPOLIS

W artykule przedstawione zostały listy należące do korespondencji prywatnej odkrytej w 1946 r. w okolicach Hermopolis, a nie na Elefantynie⁶. Na kolekcję składa się siedem listów o charakterze prywatnym, których autorami lub adresatami były osoby o imionach: Nabusz, Nanajchem, Taru, Tabi, Makibanit, Taszi, Psamaj, Ami i Atardimri. Badacze datują te listy na przełom VI-V p.n.e. Cała korespondencja wędrowała najprawdopodobniej pomiędzy portami rzecznyymi w Hermopolis a portami w Syene (Asuan), Betel i Luksorze.

4. SPIS LISTÓW

A 2.1. Od Nabusza do Nanajchem

A 2.2. Od Makibanita do Taszi

⁴ S.G. Rosenberg, „The Jewish at Elephantine”, *Near Eastern Archaeology* 67,1 (2004), 4-5.

⁵ B. Porten, A. Yardeni, „Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt”, vol. II (z), Jerusalem 1986, 30 (B 2.6).

⁶ J.T. Milik, „Les papyrus araméens d'Hermopolis et les cultes syro-phéniciens en Egypte perse”, *Biblica* 48 (1967), 546-622; E. Hammershaimb, „Some Remarks on the Aramaic Letters from Hermopolis”, *Vetus Testamentum* 18 (1968), 265-267.

- A 2.3. Od Makibanita do Rei
- A 2.4. Od Makibanita do Psamaja
- A 2.5. Od Nabusza do Taru
- A 2.6. Do Tabi od brata (brak imienia)
- A 2.7. Od Amiego do Atardimri.

4. WZORCE PISANIA LISTÓW

W każdym z listów występuje ten sam schemat epistolarny. Na stronie *recto* papiirusu w jednolitym tekście bez kolumn, podziałów i akapitów zamieszone są: 1. Pozdrowienia, 2. Adresat, 3. Nadawca, 3. Główna treść listu zawierająca sprawy bieżące, 4. Pozdrowienia końcowe, 5. Nota zawierająca dane adresata i nadawcy w oddzielnej linii na dole na *recto* lub *verso*, w zależności od długości listu⁷.

Schemat listu na przykładzie A 2.3 :

Nagłówek

שלם בית נבו. אל אחתי רעיה מן אחכי מכבנת

„Pokój świątyni w Nabu. Do mojej siostry Rei od Twojego brata Makibanita”
(A 2.3 w. 1)

Treść

Na treść składają się odpowiedzi dotyczące spraw bieżących, zdrowia domowników, kwestii finansowych czy organizacyjnych.

Zakończenie

„Wysłałam ten list w trosce o ciebie” (A 2.3 w. 12-13)

לשלמכי שלחת ספר זנה

Adresaci

„Do mojego ojca, Psamaja, syna Nabunatana, od Makibanita. Dostarczyć do Syene”

אל אבי פסמי בר נבונתן מן מכבנת – סון יבל

⁷ J. Naveh, „The Palaeography of the Hermopolis Papyri”, *Israel Oriental Studies* 1 (1971), 120-122.

6. JĘZYK I STYL

Język aramejski wskazanej grupy rękopisów jest językiem dość prostym, a występująca w nich terminologia należy do wykorzystywanego na co dzień zasobu leksykalnego. Tego typu przekład stanowi okazję do porównawczego studium z językiem używanym przez autorów tekstów biblijnych.

Język aramejski tekstów z Elefantyny i Hermopolis jest klasyfikowany najczęściej jako egipsko-aramejski⁸ i jest przedmiotem odrębnych analiz językoznawczych. Ze względu na współlistnienie na tym samym obszarze z językiem egipskim, aramejski używany między innymi przez diasporę żydowską w Egipcie wypracował specyficzne cechy morfologiczne i ortograficzne. Decydujący wpływ na zmiany w obrębie języka aramejskiego miała przede wszystkim fonetyka⁹.

W niniejszym artykule przeanalizowane zostały te cechy językowe, które występują w korespondencji z Hermopolis.

W składni najczęściej podmiot występuje przed orzeczeniem, a na końcu dopełnienie, czyli dominuje układ podmiot-czasownik-dopełnienie (SVO). Zdecydowanie rzadziej mamy do czynienia ze składnią czasownik-podmiot-dopełnienie (VSO). Dotyczy to zarówno zdań pojedynczych jak i złożonych. Przykładem może być fragment: מלו כוי עבד אנה להרוץ כות תעבד בנת עלי „(...) wszystko, co robię dla Charuca, tak samo Banit może zrobić dla mnie”. Tego typu składnia jest charakterystyczna dla języka aramejskiego w okresie powygnaniowym¹⁰.

W zdaniach czasowych odnoszących się do przeszłości, teraźniejszości i przyszłości przeważają następstwa czasu typowe dla mowy potocznej. Na przykład w zdaniu „obecnie staramy się o łódź i wyślemy go do was” (אנהן בען אלף ויתונה לכן)¹¹ użyte są czasowniki w takich czasach, w jakich funkcjonują gramatycznie, czyli imiesłów (czas teraźniejszy) i imperfectum.

W niektórych wypowiedziach imperfectum pełni rolę trybu rozkazującego. Przykładem może być zdanie „(Niech) pokój mojemu panu bogowie znajdują cały czas” (שלם מארי אלהיא ישאלו בכל עדן). W zdaniu nie występuje partykuła „niech”, a funkcję imperativus pełni imperfectum w 3 osobie ישאלו „będą szukać”.

Bardzo często czasownik w imperfectum przyjmuje funkcję trybu rozkazującego, np. תכלן w drugiej osobie czasu przyszłego (A 2.5 w. 5) zamiast כלן.

⁸ T. Muraoka, B. Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic*, Leiden–New York–Köln 1998, XXIII–XVI.

⁹ Muraoka, Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic*, 62 nn.

¹⁰ J.C. Greenfield, „The Dialects of Early Aramaic”, *Journal of Near Eastern Studies* 37 (1978), 93–99.

¹¹ A 2.6. w. 9–11.

Czasowniki w perfectum mają znaczenie typowe czasu teraźniejszego, np. שלחח jako wysłałem, a nie wysłałem¹². Niektórzy sklasyfikowali nawet tę formę czasownika שלחח jako „perfectum epistolarnie”¹³.

Czasami zauważyć może odwrotne zjawisko, gdy czasowniki w czasie teraźniejszym mają takie znaczenie, jak czas przeszły, np. מפקן¹⁴.

Bardzo charakterystyczne dla języka aramejskiego w listach z Hermopolis są konstrukcje peryfrastyczne typu הוי + imiesłów. Przykładem może być zwrot הוי חזיית „miej pieczę”, „opiekuj się”¹⁵. Takie zjawisko językowe pojawia się nie tylko w aramejskim, ale również w nieco późniejszych źródła języka hebrajskiego. Frazę הוי + imiesłów można uznać za analogiczną do użycia היה + imiesłów w licznych tekstach z Pustyni Judzkiej i Misznie¹⁶.

Przyimek ruchu, kierunku אל bywa czasem zastępowany przez przyimek על¹⁷. Zamienne stosowanie אל vs על występuje częściej w tekstach z Elefantyny. Uznać to można za pewien standard gramatyczny¹⁸.

W zaprezentowanych dokumentach dostrzec można inny styl niż ten, który znany jest z Biblii. Język listów jest mniej sformalizowany i mniej złożony gramatycznie niż powstające mniej więcej w tym samym czasie teksty Biblii Hebrajskiej. Składnia nie jest skomplikowana, zdania złożone nie zawierają wielu zdań składowych, a używany zasób leksykalny nie jest zbyt duży. Pośród czasowników dominują słowa używane w języku codziennym, np. „wysłać”, „otrzymać”, „pозdrowić”, „dbać”, „opiekować się”, „robić”, „kupić”, „dać”, „dostać”, itd.

7. ONOMASTYKA

W stosunkowo niewielkiej korespondencji występuje bardzo dużo danych onomastycznych. Pojawiają się nazwy miejsc, miast i osad oraz wiele imion własnych. W przypadku nazw geograficznych wątpliwości budzi niekiedy ich lokalizacja, ponieważ niektóre osiedla żydowskie na terenie Egiptu funkcjonowały pod nazwami aramejskimi, a nie egipskimi.

¹² A 2.4 w. 13; A 2.7 w. 1.

¹³ B. Porten, *The Elephantine Papyri in English*, Leiden–New York–Köln 1996, 105.

¹⁴ A 2.5 w. 3.

¹⁵ A 2.2 w. 14; A 2.7. w. 2-3.

¹⁶ E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1987, 70.

¹⁷ A 2.4 w. 1; w. 14; także A 2.3 w. 13.

¹⁸ Muraoka, Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic*, 62 nn.

7.1. NAZWY MIAST

W listach wymienione są te miejscowości, pomiędzy którymi przesyłano korespondencję. Pojawiają się one w nagłówkach, czyli pierwszym zdaniu każdego listu oraz w stopce, w której nadawca wymienia miejsce i adresata. Zachowały się nazwy aramejskie, choć w źródłach egipskich z tego okresu były znane pod innymi nazwami.

Afi (אפי)¹⁹. Dawne Teby, współczesny Luksor. Nazwa Afi najprawdopodobniej funkcjonowała tylko w języku aramejskim.

Banit (בנת)²⁰. Osada położona w pobliżu Syene, na terenie dzisiejszego Asuanu. W Banit znajdowała się świątynia.

Betelnatan (ביתאלנתן)²¹. Osada nad Nilem, jedno z miejsc, do którego nadano część listów, czasami imię własne męskie²².

Nabu (נבו)²³. Osada położona w pobliżu Syene i Banit, osada posiadająca własną świątynię.

Syene (סין)²⁴. Dzisiejszy Asuan (Elefantyna, hebr. i aram. יב – *yēw*), część lądowa należąca do Elefantyny, w dużej mierze zamieszkiwana nie przez Żydów, lecz przez Aramejczyków.

7.2. IMIONA OSÓB

Imiona mężczyzn i kobiet występujące w tekstach można podzielić na aramejskie i egipskie. Niektóre imiona z Hermopolis mają charakter teoforyczny. Przykładem może być imię Szabataj najprawdopodobniej od שבת יהיה „szabat Pana”. Z nadawania Żydom imion egipskich (np. Petechnum, Petechortis) można wnioskować o znacznym stopniu asymilacji kulturowej i językowej.

¹⁹ A 2.5 w. 10; A 2.6 w. 11; A 2.7. w. 5.

²⁰ A 2.2 w. 1.12; A 2.3 w. 7.

²¹ A 2.1 w. 3.9.

²² B. Porten, „Egyptian Names in Aramaic Texts”, w: *Acts of the Seventh International Conference of Demotic Studies, Copenhagen 23-27 August 1999*, ed. K. Ryholt, Copenhagen 1999, 283-328.

²³ A 2.3 w. 1.

²⁴ A 2.1 w. 6.15; A 2.2 w. 1.18; A 2.3. w. 9.14; A 2.4 w. 1.14; A 2.5 w. 3 /2 ×/.

7.2.1. IMIONA MĘSKIE

Ami (אמי)²⁵. Egipskie imię, brat Atardi.

Anati (ענתי)²⁶. Imię aramejskie, wzmiankowane tylko raz.

Arag (ארג)²⁷. Imię aramejskie.

Asza (אשה)²⁸. Syn Petechnuma, imię egipsko-aramejskie.

Asza (עשה)²⁹. Imię mieszane aramejsko-egipskie. Nie mylić z Aszą, synem Petechnuma³⁰.

Banitsarel (בנתסרל)³¹. Imię aramejskie.

Betelszazab (ביתאלשוב)³². Imię aramejskie, ojciec Charuca.

Biti (בתי)³³. Brat Nabusza (Nabuszezaba), imię egipsko-aramejskie.

Charuc (חרוץ)³⁴. Egipskie imię, w listach jako mały chłopiec, syn Betelszazaba.

Eder (עדר)³⁵. Syn Pasaj, imię aramejskie, prawdopodobnie pochodzenia babilońskiego³⁶.

Jake (יקה)³⁷. Imię aramejskie.

Makibanit (מכבנת)³⁸. Syn Psamaja, brat Nabusza i Nanajchem, najczęściej poświadczony imię w korespondencji.

Nabusz (נבושה)³⁹. Syn Petechnuma, brat Makibanita i Nanajchem, imię mieszane aramejsko-egipskie. Jedna z najczęściej wymienionych osób w listach. W A 2.1 w. 15 występuje dłuższa forma imienia u tej samej osoby Nabuszezab (נבושזב).

Petechnum (פטחנמ)⁴⁰. Ojciec Aszy i Nabuszezaba, imię egipskie.

Petechortis (פטחרטיס)⁴¹. Ojciec Szaila, imię egipskie.

²⁵ A 2.7 w. 5.

²⁶ A 2.1. w. 3.

²⁷ Ewentualnie אריג (pisownia niepewna), A 2.3 w. 2.

²⁸ A 2.1 w. 11.

²⁹ A 2.1 w. 3.

³⁰ Zob. Asza אשה vs. עשה.

³¹ A 2.3 w. 2.

³² A 2.5. w. 6.

³³ A 2.1 w. 14.

³⁴ A 2.3 w. 3.

³⁵ A 2.1 w. 11.

³⁶ Porten, *The Elephantine Papyri in English*, 75.

³⁷ A 2.2 w. 4.11.

³⁸ A 2.1 w. 8; A 2.2. w. 1.18; A 2.3. w. 1.14; A 2.4. w. 1.5.14; A 2.5. w. 1; A 2.6 w. 3.7.

³⁹ A 2.1 2. w. 2.13.15; A 2.2 w. 2.6; A 2.5. w. 1.10; A 2.6. w. 3.7.

⁴⁰ A 2.1 w. 12.15.

⁴¹ A 2.1 w. 11.

Psamaj (פסמי)⁴². Imię egipskie, ojciec Makibanita, jedno z najczęściej wymienionych imion.

Reia (רע)⁴³. Bardzo rzadkie aramejskie imię.

Szabataj (שבתי)⁴⁴. Syn Szuga, imię aramejskie pochodzenia żydowskiego, bardzo popularne w literaturze żydowskiej w starożytności.

Szail (שאל)⁴⁵. Syn Petechortisa, imię hebrajsko-aramejskie.

Szug (שוג)⁴⁶. Ojciec Szabataja, imię żydowskie.

Wachpre (וחפרע)⁴⁷. Egipskie imię.

Wesaraz (וטרז)⁴⁸. Imię pochodzenia perskiego⁴⁹.

Zabubu (זבבו)⁵⁰. Imię pochodzenia arabskiego, syn Esveri.

7.2.2. IMIONA ŻEŃSKIE

Achatsan lub Achatsin (אחתסן)⁵¹. Imię akadyjskie.

Atardi (עתרדי). Imię egipsko-aramejskie, skrócona forma Atardimri, siostra Amiego.

Atardimri (עתרדמרי)⁵². Imię egipsko-aramejskie,

Ati (אטי)⁵³. Prawdopodobnie imię egipskiego pochodzenia.

Esereszut (אסרשת)⁵⁴. Egipskie imię.

Heriute (הריוטא)⁵⁵. Egipskie imię.

Kaki (ככי)⁵⁶. Najprawdopodobniej zdrobnienie, córka Esveri.

Mama (ממה)⁵⁷. Matka – matka Makibanita.

⁴² A 2.1 w. 13; A 2.2 w. 4.18; A 2.3 w. 14; A 2.4. w. 1.14 /2 ×/.

⁴³ A 2.1. w. 3.

⁴⁴ A 2.1 w. 10.

⁴⁵ A 2.1 w. 11.

⁴⁶ A 2.1 w. 10.

⁴⁷ A 2.1 w. 14.

⁴⁸ A 2.7 w. 3.

⁴⁹ Porten, *The Elephantine Papyri in English*, 106.

⁵⁰ A 2.7 w. 2.

⁵¹ A 2.3 w.

⁵² A 2.7 w. 1.

⁵³ A 2.1 w. 3.6.

⁵⁴ Możliwa wymowa „Isireszut”. A 2.3 w. 3.

⁵⁵ A 2.7 w. 4.

⁵⁶ A 2.7 w. 2.

⁵⁷ A 2.4 w. 2.

Naki (נכי)⁵⁸. Prawdopodobnie imię żeńskie egipsko-aramejskie. Czasami odczytywane *Nky*⁵⁹.

Nanajchem (נניחם)⁶⁰. Siostra Makibanita, Nabusza i Taszi, imię pochodzenia aramejskiego, nieznane poza tymi tekstami.

Pasaj (פסי)⁶¹. Matka Edera, imię egipskie.

Reja (רעיה)⁶². Siostra Makibanita, imię egipsko-aramejskie.

Szafanit (שפנית)⁶³. Egipskie imię.

Szardar lub Szurdur (שרדר)⁶⁴. Imię akadyjskie⁶⁵.

Tapamet (תפמת)⁶⁶. Imię egipskie.

Taszi (תשי)⁶⁷. Egipskie imię żeńskie, siostra Makibanita, Nabusza i Nanajchem. Jedna z częściej wymienionych postaci w listach.

7.2.3. IMIONA BOGÓW

Betel (בתאל)⁶⁸. Bóstwo czczone najprawdopodobniej w Syene i okolicach.

Habib (חבב)⁶⁹. Odczytanie i znaczenie niejasne. Określenie związane prawdopodobnie z tradycją ludową, być może wyrażenie pieszczotliwe oznaczające miłość, umiłowanie, kogoś bliskiego.

Ptah (פתח)⁷⁰. Jeden z bogów Egiptu, którego główne sanktuarium znajdowało się w Memfis na północ od Hermopolis. Używanie imienia i podobizny Ptaha było bardzo rozpowszechnione i w czasie powstania tych rękopisów jego kult liczył sobie już wiele stuleci. Ponadto Ptah jako jeden z bogów stworzenia zaliczał się do triady z Memfis, do której należeli jeszcze Sechmet i Nefertum. W korespondencji Ptah jest bóstwem przynoszącym błogosławieństwo adresatom.

W pierwszym liście przy miejscowości Betel pojawia się nazwa „świątynia królowej niebios” (בת מלכה שמי). Na uwagę zasługuje tytuł „królowa niebios”

⁵⁸ A 2.1 w. 3.

⁵⁹ Porten, *The Elephantine Papyri in English*, 90.

⁶⁰ A 2.2 w. 1.15; A 2.2 w. 4.

⁶¹ A 2.1 w. 10.11.

⁶² A 2.3 w. 1.

⁶³ A 2.7 w. 3.

⁶⁴ A 2.3 w. 3.

⁶⁵ Porten, *The Elephantine Papyri in English*, 97.

⁶⁶ A 2.3 w. 5.

⁶⁷ A 2.2 w. 18; A 2.2 w. 1.18; A 2.3 w. 11; A 2.4. w. 9; A 2.6 w. 6.

⁶⁸ A 2.1 w. 1.

⁶⁹ A 2.1 w. 9.

⁷⁰ A 2.1 w. 1; A 2.2 w. 2; A 2.3 w. 2; A 2.4. w. 2; A 2.5. w. 2; A 2.6. w. 1.

מלכת שמים. Jedni sugerują, że chodzi o Anat⁷¹, inni wskazują na kult Asztarte⁷² będącej królową niebios wzmiankowaną w Biblii⁷³.

Obecność imion bóstw egipskich i bliskowschodnich należy potraktować jako argument przemawiający za zróżnicowanym pochodzeniem mieszkańców. Asztarte jako Aszera była czczona najprawdopodobniej przez żydowskich mieszkańców Judei, ale również oddawano jej cześć na terenie Asyrii i Babilonii.

8. UWAGI EDYTORSKIE

Sygnatury w nagłówkach listów pochodzą z wydania Porten/Yardeni⁷⁴. Zapis recto/verso oznacza obie strony papirusu, ponieważ znaczna część żydowskich papirusów znad Nilu była zapisywana dwustronnie, a nie jak w przypadku wielu starożytnych rękopisów papirusowych w Egipcie jednostronnie.

Onomastyka, głównie imiona, zostały zachowane w brzmieniu oryginalnym jeśli pozwala na to polska pisownia. Spółgłoska *chet* jest oddana za pomocą „ch”, a nie jak transliteracjach za pomocą *ḥ*.

Imiona osób nie zawsze są tak samo odczytane, jak w obu swoich wydaniach proponuje Porten. W sylabach pierwszej i środkowej, jeśli nie ma pewności jak wyglądała oryginalna wymowa, stosowana jest najczęściej samogłoska „a”. W przypadkach spółgłoski *bet* zostaje zapis dźwięczny „b”, pomimo że niektóre tradycje translatorskie, zwłaszcza biblijne, używają głoski bezdźwięcznej opozycyjnej „w”.

9. UWAGI DOTYCZĄCE PRZEKŁADU Z JĘZYKA ARAMEJSKIEGO

Na język polski nie przetłumaczono dotąd żadnych tekstów z Elefantyny. Natomiast na języki nowożytny papirusy aramejskie z Egiptu zostały przełożone w całości

⁷¹ B. Porten, *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, Berkeley 1968, 164-171.

⁷² S.M. Olyan, „Some Observations Concerning the Queen of Heaven”, *Ugarit-Forschungen* 19 (1987), 161-174.

⁷³ Biblia Hebrajska zna formę Aszera האשרה (np. 2 Krl 13,6).

⁷⁴ B. Porten, A. Yardeni, *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, vol. I (8), Jerusalem 1986, 9-23.

tylko na język hebrajski współczesny oraz na język angielski⁷⁵. Wybrane teksty przekładano także na język francuski i niemiecki.

Przetłumaczone poniżej listy są przekładem własnym z języka aramejskiego. Podstawą tłumaczenia jest pięciotomowe wydanie Bezalela Portena i Ady Yardeni⁷⁶. W przypisach zawarte są ogólne uwagi natury krytycznej, podane leksemy aramejskie wraz z uwagami dotyczącymi przekładu. Przekład jest częścią monografii, które ukaże się na przełomie 2018/2019 roku.

10. PRZEKŁAD LISTÓW Z HERMOPOLIS (A 2.1-7)

A 2.1 Od Nabusza do Nanajchem

Recto

1. Pokój świątyni Betel⁷⁷ i świątyni królowej niebios⁷⁸. Do mojej siostry Nanajchem⁷⁹
2. Od twojego brata Nabusza. Błogosławię Cię za pośrednictwem Ptaha; niech ukaże mi Twoją twarz w pokoju⁸⁰.
3. Pozdrowienia dla Betelnatan, pozdrowienia dla *Naki*⁸¹, *Aszy*, *Taszi*⁸², *Anatiego*⁸³, *Ati*⁸⁴ i *Rei*⁸⁵.
4. (Teraz)⁸⁶ dotarła do mnie tunika, którą mi wysłałaś; znalazłem ją całą postrzępioną.
5. Moje serce nie Ignie do niej. Gdybym widział, co wam zostało⁸⁷, dałbym ją za dzban

⁷⁵ Pierwsze wydanie rękopisów z Elefantyny zawiera kolekcję tekstów w formacie A4 (pojedyncze karty papieru kredowego) A.H. Sayce, A.E. Cowley, *Aramaic Papyri Discovered at Assuan*, London 1906 (112 kart).

⁷⁶ *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, vol. I (א), Jerusalem 1986.

⁷⁷ Betel בְּתַל imię bogini.

⁷⁸ Najprawdopodobniej chodzi o boginię Anat lub Asztarte.

⁷⁹ Nanajchem נַיַחַם aram. imię żeńskie.

⁸⁰ Identyczna formuła w A 2.5 w. 1.

⁸¹ *Naki* נָכִי egip.-aram. Czasami odczytywane *Nky*, zob. Porten, *The Elephantine Papyri in English*, 90.

⁸² *Taszi* תַּשִּׁי egip.-aram. imię żeńskie.

⁸³ *Anati* עַתִּי imię aramejskie męskie.

⁸⁴ *Ati* אַתִּי imię żeńskie.

⁸⁵ *Reia* רֵיעַ imię aramejskie męskie.

⁸⁶ Partykuła עַת lub וְעַתָּה albo וְכַעַת jako partykuła złożona „teraz” zwykle nietłumaczona, traktowana jako marker zmiany tematu lub partykuła wprowadzająca nową myśl podobnie jak polskie „następnie, „z kolei”.

⁸⁷ Dośł. „Gdybym widział, że macie pod dostatkiem” (הֵן חֹזְרֵי מֵה אֲתֵרֶן).

6. dla Ati. W tej chwili mam na sobie tę tunikę, którą mi wysłała⁸⁸ do Syene⁸⁹.
7. Wkrótce dostarczą nam olej rycynowy i wymienimy go na oliwę. Teraz nie
8. martw się o nas, o mnie i o *Makibanita*. To my raczej martwimy się o was. Broń
9. Betelnatan przed *Habibem*⁹⁰. Jeśli zatem znajdę zaufanego człowieka,
10. dostarczę wam wszystko. Pokój dla Szabataja⁹¹, syna Szuga, pozdrowienia dla Pasaj,

Verso

11. pozdrowienia dla Edera, syna Pasaj, pozdrowienia dla Szaila, syna Petechortisa⁹² i dla Aszy⁹³,
12. syna Petechnuma. Pokój dla całej osady, do której wysłałam⁹⁴ ten list.
13. Pozdrowienia dla mojego ojca, Psamaja, od twojego sługi, Nabusza. Pozdrowienia dla mojej matki.
14. Pozdrowienia dla mojego brata, Bitiego⁹⁵ i dla jego domowników. Pozdrowienia dla Wachpre⁹⁶.
15. (adresat) Do Nanajchem od Nabuszezaba, syna Petechnuma. Do Syene.

Recto

A 2.2 Od Makibanita do Taszi

1. Pokój świątyni Banit w Syene. Do mojej siostry, Taszi od twojego brata Makibanita.
2. Błogosławie Ciebie przez Ptaha, niech ukáže mi Twoją twarz w pokoju. Nabusz ma się dobrze
3. tutaj. Nie martw się o niego. Nie pozwalam mu opuścić Memfis. Pozdrowienia
4. dla Psamaja i Jake⁹⁷. Pozdrowienia dla Nanajchem. Natomiast co do kwoty,

⁸⁸ Dosł. „dafaś” (התתי).

⁸⁹ סון = Asuan.

⁹⁰ Fragment trudny do przetłumaczenia. Porten dopuszcza możliwość odczytania wyrażenia נן חבב jako „z miłości”, ale uważa to za mało prawdopodobne. Niniejsze słowo mogłoby być wyrażeniem pieszczotliwym.

⁹¹ שבת בר שוג.

⁹² Możliwa forma Petechartais (פטחרטיס).

⁹³ Nie mylić z Aszą z A 2.1 w. 3, עשה vs. אשה.

⁹⁴ Dosł. „wysłałem” שלחח.

⁹⁵ Imię męskie aram. בתי.

⁹⁶ Wachpre והפרע egipskie imię męskie.

⁹⁷ Aramejskie imię męskie (יקה).

5. którą miałem⁹⁸, przekazałem ją jako ... (וּפְרִית)⁹⁹ Banitsarowi¹⁰⁰, synowi *Tabi*, siostrze
6. Nabusza: sześć srebrnych szelki i *zuz* srebra¹⁰¹. Powiadom
7. Tabię, żeby dostarczyła tobie wełnę o wartości jednego srebrnego szekla.
8. Gdy już dostaniesz baran i wełnę, napisz do mnie.
9. Daj mi też znać, gdy dostaniesz wełnę od Makki.
10. Jeśli nie dostaniesz, poskarżę na nich.
11. Kupiłem też oliwę i tunikę dla Jake, a dla Ciebie
12. Ładne naczynie i olejek zapachowy do świątyni w Banit. Nie znalazłem jednak
13. Nikogo, kto wam by to przywiózł. Właśnie dostarczyli mi kilka garści oleju rycynowego¹⁰².
14. I wyślij ziarno do Wachpre¹⁰³. Niech zakupi belki¹⁰⁴
15. I zostawi je w swoim domu. Nie przeszkadzaj mu¹⁰⁵. Niech kupi każdą belkę,
16. Którą znajdzie¹⁰⁶. Jeśli pasterz da tobie wełnę, to daj mi znać. Pozdrowienia
17. Dla Tetosiri. Opiekuj się nią. Wysłałem ten list, aby zapytać o twoje samopoczucie.
18. Verso
19. Do Taszi od Makibanita, syna Psamaja. Dostarczyć do Syene...

A 2.3 Od Makibanita do Rei

Recto

1. Pokój świątyni w Nabu¹⁰⁷. Do mojej siostry Rei od Twojego brata Makibanita.
2. Błogosławię Cię poprzez Ptaha, niech ukáže mi Twoją twarz w pokoju¹⁰⁸.
Pozdrowienia dla Banitsarela i Araga,

⁹⁸ Dosł. „którą miałem w rękach”.

⁹⁹ Odczytanie niepewne וּפְרִית lub וּפְרִית.

¹⁰⁰ Zob. A 2.6 w. 3.

¹⁰¹ כסף i kwotę 6 srebrnych szelki należy traktować jako monety bulionowe, czyli monety inwestycyjne o większej wartości. Zob. komentarz do *zuz* w A 2.6. w. 4.

¹⁰² Ta sama informacja w A 2.4 w. 11-12. Chodzi o miarę וּפְרִית.

¹⁰³ Imię וּפְרִית poświadczane na inskrypcjach fenickich, zob. J. Mynařova, *Abusir XXV: The Shaft Tomb of Menekhibnekau*, Volume I: *Archaeology*, Prague 2011, 181, uwaga o imieniu וּפְרִית.

¹⁰⁴ Z kontekstu nie wynika, czy chodzi o gotowe krokwie (קורות) czy materiały budowlane.

¹⁰⁵ Dosł. „nie stawaj przed nim” אל תקמי קדמתה.

¹⁰⁶ W oryginale jest inna składnia: כל גשר זי ישכח יזבן „Każdą belkę, którą znajdzie, niech kupi”.

¹⁰⁷ Teoforyczna nazwa świątyni בית נבו od bóstwa z Syene.

¹⁰⁸ Identyczna formuła wprowadzająca do listu w A 2.2. wers 2.

3. dla Isireszut¹⁰⁹ i Szurdur. Charuc¹¹⁰ pyta o ich bezpieczeństwo. Natomiast dobrze
4. tu Charucowi. Nie martw się o niego. Wszystko, co moglibyście dla niego zrobić, ja czynię
5. dla niego. Tapamet i Achatsin¹¹¹ wspierają go. Przecież nie wysłałaś listu
6. w jego imieniu¹¹². Jesteś wzburzona, bo piszesz do mnie, że nikt nie pyta się o Charuca. Zatem
7. wszystko, co robię dla Charuca, tak samo Banit może zrobić dla mnie.

Verso

8. Czyż Charuc nie jest moim bratem? Właśnie został im przyznany zasiłek¹¹³
9. i będzie on im przekazany do Syene. Jeśli więc poręczyciel¹¹⁴ ma coś do ciebie,
10. wyślij go do Tapamet¹¹⁵. Dlatego żadnej odzieży nie kupuj, aby jej posyłać¹¹⁶.
11. Przekaż jej pozdrowienia od Jekiji¹¹⁷. Opiekuj się Taszi¹¹⁸ i jej
12. synem i pytaj o każdą sprawę w moim domu¹¹⁹. Wysyłam ten list
13. w trosce o ciebie¹²⁰.
14. Do mojego ojca, Psamaja, syna Nabunatana, od Makibanita. Dostarczyć do Syene¹²¹.

¹⁰⁹ Imię żeńskie.

¹¹⁰ Wymowa imienia niejasna, ponieważ zdaniem niektórych końcówce *cade* wymawiano w tej formie imienia jak szczelinowe „cz”.

¹¹¹ Imiona żeńskie: תפמת ו תפמטין.

¹¹² Dosł. ו כעת זי מלתי לבתי לאמר, לה שאל על חרוץ.

¹¹³ פרט jako dodatek lub zasiłek.

¹¹⁴ Nie chodzi o wierzyciela, lecz o poręczyciela pożyczki lub zapomogi.

¹¹⁵ תפמת imię żeńskie używana w Judei i Egipcie w okresie drugiej świątyni, Ch. Frevel, *Mixed Marriages: Intermarriage and Group Identity in the Second Temple Period*, New York 2011, 195-196.

¹¹⁶ Dosł. ושלחי כל טעם זי הוה בבתי, „Dlatego (żadnej) odzieży (okrycia) nie posyłam do niej”. Rzeczownik כסת może oznaczać również przykrycie na noc, rodzaj grubszego koca lub kołdry.

¹¹⁷ יקיה aramejskie imię żeńskie.

¹¹⁸ Taszi תשי wyjaśnienie imienia wyżej.

¹¹⁹ Dosł. „ślij pytania o sprawy, które są w moim domu” (וישלחי כל טעם זי הוה בבתי).

¹²⁰ Właściwie „w trosce o twoje samopoczucie” לשלמכי.

¹²¹ Sygnatura סן יבל jako polecenie dostarczenia do Syene (Asuanu).

A 2.4 Od Makibanita do Psamaja

Recto

1. Pokój świątyni Banit w Syene¹²². Do mojego Pana, Psamaja¹²³, Twój sługa Makibanit. Błogosławię Cię
2. Przez Ptaha¹²⁴, niech ukaże mi Twoją twarz w pokoju¹²⁵. Pozdrowienia dla mojej matki Mamy¹²⁶. Pozdrowienia
3. dla mojego brata Bitiego i dla mieszkańców (jego domu)¹²⁷ i dla jego dzieci. Pozdrowienia dla *Raji*¹²⁸. Nie martw się o Charuca.
4. Nie pozostawiam go samego tak długo, jak tylko mogę. Służę mu (we wszystkim)¹²⁹.
5. Do mojego brata Wachafra¹³⁰ od twojego brata, Makibanita. Życzę ci pokoju i pomyślności¹³¹. Natomiast
6. jeśli dotarł do ciebie *s.r.h.l.c.h*¹³², daj mi znać przez Akaba¹³³, syna Wachafra.
7. Daj mi znać o wszystkim, czego potrzebujesz. Dostarcz mi skóry
8. na (jedną) kurtkę.

Verso

9. Zabierając nieco od Taszi i wymień za belki
10. I zostaw Mamie każdą belkę¹³⁴, którą znajdziesz. Kupiłem paski tkaniny i olejek
11. pachnący¹³⁵, aby je wam wysłać. Nie znalazłem jednak człowieka, który by je wam dostarczył. Dlatego
12. niech przyniosą mi pięć garści olejku rycynowego¹³⁶. Nie martwcie się o mnie – to ja martwię się o was.

¹²² Paral. A 2.2. w. 1.

¹²³ Sens zdania על מראי פסמי עבדך „do mojego pana, Psamaja, twój sługa” należy rozumieć w świetle wcześniejszego על אבי פסמי „do mojego ojca, Psamaja” (A 2.3. w. 13; także zakończenie tego samego listu A 2.4 w. 14).

¹²⁴ Paral. A 2.3 w. 2.

¹²⁵ Paral. A 2.3. w. 2 i komentarz.

¹²⁶ Tj. matka autora ma na imię Mama aram. הממ.

¹²⁷ Dosł. „jego ludzi” אנשתה.

¹²⁸ Imię żeńskie Raja także w tekście מן אחתי רעיה מן אחכי מכבנת (HermWP 2,1; 3,5; 4,1–2; 5,1; 6,1; 7,1).

¹²⁹ Dosł. „Tak więc służę jemu” וכעת עבד אנה לה.

¹³⁰ Imię męskie, wymowa niepewna והפרע „Wachafre”, „Wachafra”.

¹³¹ Dosł. „wysłałam ci pokój i pomyślność (w życiu)” שלם וזין שלהחךך.

¹³² Niewyjaśnione dotąd słowo סרחלצה.

¹³³ Lub „Akba” עקבה.

¹³⁴ Chodzi o materiały budowlane, ponieważ קורה oznacza krokiew.

¹³⁵ Chodzi o kosmetyki בשם שמח, jak w HB שמן ששון metaf. „olejek radości” (Iz 61,3), zob. też Pnp 1,3.

¹³⁶ Zob. A 2.2 w. 13. „Garść” חפן jako miara.

13. Wysyłam ten list (...) ¹³⁷ w trosce o ciebie ¹³⁸.
14. Do mojego ojca, Psamaja, od Makibanita, syna Psamaja. Dostarczyć do Syene.

A 2.5 Od Nabusza do Taru

Recto

1. Do moich siostr Taru i Tabi od waszych braci Nabusza i Makibanita. Pozdrawiamy was
2. Przez Ptaha, niech ukáže mi wasze twarze w pokoju ¹³⁹. Wiedźcie,
3. Że nic nie dociera do nas z Syene. Odkąd opuściłem Syene, *Sza'el* ¹⁴⁰
4. Nie przysłał mi listu i czegokolwiek. Dlatego dostarczcie nam skrzynię
5. i *b.n.b.n* ¹⁴¹. Jeśli możecie przysłać nam olej rycynowy, doręczcie go przez Charuca,
6. syna Betelszazaba ¹⁴², który przybędzie, aby zabrać *l.w.m.r.s.r.b* ¹⁴³ (...).
7. Co takiego (się stało), że nie wysłałyście mi

Verso

8. listu? Jeśli chodzi o mnie, to ukąsił mnie wąż i byłem umierający, a wy nie spytałyście,
9. czy żyję, czy może umarłem. Wysyłam ten list w trosce o was.
10. Do (...) Taru od Nabusza, syna Ptechnuma ¹⁴⁴. Dostarczyć do *Afi* ¹⁴⁵.

A 2.6 Do Tabi od brata

Recto

1. Do mojej siostry Tabi od b(rata ...) ¹⁴⁶. Pozdrawiam cię przez Ptaha; niech
2. pozwoli mi ujrzeć twoje oblicze w po(koju...) ¹⁴⁷ mój syn pyta cię o samopoczucie ¹⁴⁸.

¹³⁷ Tekst uszkodzony.

¹³⁸ Identyczna formuła w A 2.3 w. 12.

¹³⁹ Paral. A 2.1 w. 2.

¹⁴⁰ Aram. imię męskie שאל.

¹⁴¹ ביינו do tej pory nie ustalono ani wymowy, ani znaczenia tego słowa.

¹⁴² Imię aram. ביתאלישזב.

¹⁴³ Forma למרשרי dotąd nie odczytana poprawnie, dalszy tekst uszkodzony.

¹⁴⁴ פטחנום, czasami פטחנום, imię pochodzenia egipskiego.

¹⁴⁵ Afi współczesny Luksor.

¹⁴⁶ Tekst uszkodzony.

¹⁴⁷ Tekst uszkodzony.

¹⁴⁸ Tj. dosł. „pyta cię o powodzenie/samopoczucie” שאל שלמכי.

3. Właśnie Makibanit przekazał Banitsarowi¹⁴⁹, zięciowi Nabusza srebrne
 4. sz(ekle...) i *zuz*¹⁵⁰. Przy(był do mnie Banitsar)¹⁵¹ i nakłonił mnie i mojego syna.
 5. Więc napisałem do niego o rozliczeniu¹⁵² (... Idź) i kup tyle wełny, ile
 6. zdołasz wysłać (do Taszi w Sye)ne. Przecież z tych pieniędzy, które miał
 7. przy sobie, dał ci jednego szekla. Nabusz i Makibanit pytają o twoje samopoczucie
- Verso*
8. i o samopoczucie Taru oraz (...)¹⁵³. Pozdrowienia także dla Banitsara.
 9. Jeśli (chodzi o)¹⁵⁴ jego syna, to nie mar(tw się o nie)go¹⁵⁵. Obecnie staramy się o łódź
 10. i wysłamy go do was. W (trosce o was wysłamy)¹⁵⁶ ten list.
 11. Do (...) mojej matki (Tabi od ... syna)¹⁵⁷ *s.r.b.* (...). Dostarczyć do *Afi*¹⁵⁸.

A 2.7 Od Amiego do Atardimri

Recto

1. Do mojej matki Atardimri¹⁵⁹ od twojego brata Amiego¹⁶⁰. Życzę ci pokoju i pomyślności¹⁶¹.
2. Pozdrowienia dla mojej siostry Esweri¹⁶² oraz Zababu i Kaki. Polegam na tobie. Miej

¹⁴⁹ Banitsar A 2.2 w. 5

¹⁵⁰ *Zuz* זוז, zob. wcześniejsza uwaga na temat jednostki *zuz* w A 2.2 w. 6; jako rodzaj pieniądza lub forma finansowego rozliczenia w systemie dziesiętnym; termin dość problematyczny i różnorodnie interpretowany przez badaczy, np. R. Yaron, כסף זוז, *Lésoñénu* 31 (1966-1967), 287-288; Porten, *Archives from Elephantine*, 67.

¹⁵¹ Tekst zrekonstruowany.

¹⁵² Ewentualnie „o rachunku” lub „w sprawie rozliczenia” וכתבת לה עלה ספרה.

¹⁵³ Tekst uszkodzony.

¹⁵⁴ Tekst zrekonstruowany.

¹⁵⁵ Jw.

¹⁵⁶ Fragment zrekonstruowany na podstawie podobnych zdań (A 2.5 w. 9)

¹⁵⁷ Tekst zrekonstruowany.

¹⁵⁸ Zob. A 2.5. w. 10.

¹⁵⁹ עתרוֹדִמְרִי aram.-egip. imię żeńskie.

¹⁶⁰ אִמִּי aram. imię męskie.

¹⁶¹ Paral. A 2.4 w. 5, podobne formuła pozdrowienia שלם וזין שלוחת לכי.

¹⁶² Esweri אִסְוֵרִי aram.-egip. imię żeńskie.

3. pieczęć nad dziećmi¹⁶³. Pozdrowienia dla Wesaraza¹⁶⁴ i Szafanit¹⁶⁵ oraz jej dzieci i dla Peteamuna¹⁶⁶. Pozdrowienia dla
4. Heriute¹⁶⁷ i jej siostry. Wysłałam ten list w trosce o ciebie¹⁶⁸.
5. Do mojej siostry Atardi¹⁶⁹ od twojego brata Amiego. Dostarczyć do *Afi*¹⁷⁰.

HERMOPOLIS FAMILY LETTERS FROM HERMOPOLIS
AND THE ELEPHANTINE PAPYRI. TRANSLATION AND COMMENTARY

Summary

This article is to present a couple Aramaic texts from Hermopolis and Elephantine. These are family letters with A 2.1-7 signature found in two different settlements of Ancient Egypt. Some of them refer to a content already well known from the another Aramaic manuscripts from Ancient Egypt. The settlers of Hermopolis and Elephantine were then writing to their families and relatives asking for more clothes, wine bottles, and household items to be sent to their outposts. In addition, the article includes an analysis of the Aramaic language of these letters and a short commentary on some Aramaic lexemes.

Keywords: Hermopolis, Hermopolis Family Letters, Elephantine, Elephantine Papyri, Aramaic texts from Hermopolis, syntax and morphology of Aramaic

¹⁶³ Rzeczownik ינקיא świadczy, że Zabubu i Kake to bardzo małe dzieci niemające więcej niż 2-3 lata. Imię Zabubu זבבו jest najprawdopodobniej pochodzenia neoasyryjskiego lub perskiego od formy *Za-bi-bi-e*, zob. Porten, *The Elephantine Papyri in English*, 106.

¹⁶⁴ Wesaraz וסרו najprawdopodobniej imię męskie pochodzenia egipskiego lub perskiego.

¹⁶⁵ Imię żeńskie שפנית, niektórzy odczytują „Shepneit”, „Shepeneith”, Porten, *The Elephantine Papyri in English*, 106.

¹⁶⁶ Peteamun פטמון egipskie imię męskie.

¹⁶⁷ Heriute הרייטה egipskie imię żeńskie.

¹⁶⁸ Paral. A 2.3 w. 12; A 2.4 w. 13; A 2.5 w. 9.

¹⁶⁹ Atardi אתרדי imię żeńskie.

¹⁷⁰ Jw. Luksor.